Széchenyi Ágnes

A prózaíró Szép Ernő

Szép Ernő minden műfajban jó volt, sőt kitűnő. Versek és kabarédalok, színpadi művek, novellák és regények. Sőt, ha kicsit finomítunk az olvasói radarunkon, rájövünk, hogy az 1930-as *Hortobágy* című könyve mozaikokból összeállított szociográfia, megelőzve a népiek mozgalommá szélesedő tematikus érdeklődését. „Nem a hideg értelem logikus és kegyetlen fúróeszközeivel dolgozik Szép Ernő, hanem a gyermek s a parasztember magától értetődő intuíciójával. Szinte úgy hatnak a cikkei, mint prózába széttört versek, versek a legjavából" – írja a *Hortobágy* új kiadásának fülszövege. Eredetileg 1930-ban jelent meg, akkor, amikor egyre többet és egyre hangosabban beszéltek a magyarságról. A Debrecen környéki magyar tájon, Móricz *Barbárok* című novellájának közegében játszódik. Ha a magyar élet regionális irodalmi arcait kellene egyszer megmutatnom, ennek a könyvnek is nagy szerep jutna. A „sült" urbánus Márai, akinek falukutatása csak a világháború alatt kezdődött és fejeződött is be, amikor zsidó származású feleségével Leányfalun húzták meg magukat, a legnagyobb elragadtatással beszélt a könyvről. Előre bocsátom, nekem a prózaíró Szép Ernő mond legtöbbet, bármilyen csekély hatásfokkal is, de az ő hírét akarom felnagyítani, az ő prózájának szeretnék olvasókat szerezni.

Szép Ernő líráját Tandori Dezső próbálta újraéleszteni és hatóerővé tenni. Hogy mennyire sikerült, döntse el az olvasó. Meglátásom szerint, bár nagy lendületet adott elődje újraértékelésének, az áttörés elmaradt. A magyar líratörténet egyik érdekes vizsgálati területe a *bűn*. József Attila bűn-verseihez párhuzamokat keresve két nagy vers (Babits: *Intelem vezeklésre*, Kosztolányi Dezső: *Könyörgés az ittmaradókhoz*) mellett Szép Ernő 1921-ben a *Nyugat*ban megjelent *Bűneim* című prózáját, prózakölteményét állíthatjuk. Kérem olvasóimat, vegyék elő. Színpadi műveit valóban rendre színpadra állítják, a *Majális* például hálás főiskolai (egyetemi) vizsgamű, egyfelvonásos, jól rendezhető, de tömegsikert nem arat. Mindig is jelentést láttam bele, hogy házikönyvtárunkban az imént említett *Majális* és a *Kávécsarnok* a 'Műkedvelők színháza' (Singer és Wolfner) sorozat kiadásában van jelen. De írt egy hamisítatlan magyar Csehovot, a magyar drámairodalom egyik legszomorúbb, legreménytelenebb színdarabját, a – beszédes nevű – Laposladányon játszódó *Patiká*t.

Szép Ernőnek édes mindegy, hogy visszaszerezzük-e számára a rangot, ami neki kijár. Azt kell felismerni, mi vagyunk a szerencsés örökösök,

a mi érdekünk, hogy felfedezzük mindazt a szellemi kincset, amit Szép Ernő nem kis pályája során felhalmozott.

Prózája – tudatában vagyok, mit írok le, s ha valaki túlzásnak tekintené, erősen érvelnék mellette – *zseniális*. Két szempontból is, megszólaltatott, megörökített életanyagát tekintve éppúgy, mint egyéni nyelvében gyönyörködve.

Két, nagyon különböző, egymástól úgy három évtizedre született könyvéről szólok, a *Lila ákác*ról (1917, könyvalakban 1919) és az *Emberszag*ról (1945). Nem önkényes a választás, mert a két könyv az életrajz két kitüntetett pontját mutatja meg, s egyben a magyar történelem Monarchiabeli arcát és tragédiáját. Jól szemlélteti, hogyan halkul el szükségszerűen a lényegi zeneiség, a líraiság miként apad el a történelmi tapasztalat nyomása alatt.

A *Lila ákác*, alcíme szerint *egy fővárosi fiatalember regénye*, a *Pesti Napló* folytatásos regénye volt, 1917 decembere és 1918 márciusa között jelent meg. A szeriális közlési forma a világháborúig általános volt, fiatal írók megélhetésének záloga, rendszeres pénz. Soha nem néztem utána, igazi filológus feladat lesz valakinek, hogy a kéziratát elemezze. Mindenesetre erős a gyanúm, hogy nem hétről hétre született, mert bár vannak szakaszhatárai a prózának, az elbeszélés, a narráció folyamatos, az ív töretlen, az összeillesztés zökkenőmentes.

A *Lila ákác* a háború előtti Budapest korrajzát adja egy fiatalember szemszögéből. Ahogy Déry Tibor írta egykorúan a *Nyugat*ban: „A regény lokális értékei tökéletesek. Tökéletes, s szinte döbbenetesen élethű a miljő, tökéletes az élő, az utcáról a könyv lapjaira átsétált alakok külső élete, tökéletes a pesti gondolkodás s dialektikus összeolvadása, sehol egy hazug vagy hamis hang sem fájdítja fülünket. S mint a lencse a napsugarakat, úgy gyűjti össze, úgy sűríti erősebb fénybe a lokális tárgy és forma az egyetemleges emberi vágyakat." Egyetemleges emberi vágy a szerelem, a férfi vágyakozása a nő után. Férfiszempont jelenik meg, de itt a nő nem alávetett. Sőt, kitüntetett magas pozícióban van, ami nem jelenti viszont, hogy minden nő egyformán értékes volna. A fiatal főszereplő, egyben az elbeszélő, Béla, a bankfiú, sürög-forog a nők között, sóvárog, epekedik, kering az úgynevezett finom úrinők körül. Férjes asszonyok jelennek meg a lapokon. Nevük nincs. Lehetne ez egyfajta udvariasság, lovagias hallgatás, diszkréció, a társadalmi konvenciók tiszteletben tartása. Láttunk rengeteg kabarétréfát a kikapós asszony magamentéséről, a tévedések vígjátékának egy kaptafára járó száz formáját ismerjük. De ezek a nők a *Lila ákác*ban mégis kapnak neveket, persze, meg kell őket különböztetni egymástól. Így szerepelnek Szép Ernőnél: Bizonyosné (Illetőné,

Mindegyné, Feltűnésiné, Érdekesné). Mi ez, ha nem irónia, nem lefokozás, érdektelenségük, értéktelenségük szellemes jelölése. S ráadásul a Casinóban, ahol ezek a nők feltűnnek, csupa „züllönc" mozog. Egy igazán értékes lány szerepel a műben, Tóth Manci, a Városliget környékének feltörekvő, őszintén szerelmes fiatal lánya. (Ott vagyunk a Damjanich utca környékén, ott, ahol Molnár Ferenc *Liliom*ja [1909] játszódik a kis cseléd-lányok világában. Csak hasonlóság van a helyszínben is, a történetben is. Szép Ernő tökéletesen eredeti, nem utánozza Molnárt. Ha közös van bennük, az a *részvét*, a könyörületes szeretet. Szép Ernőnél szembeszökő a megértés, Molnárnál komplementer szín a metsző gúny, ítélkező érdesség mellett.) Manci igazán szereti Bélát, aki viszont csak lassan érzi meg a lány különlegességét, csak lassan kap „tűszúrásokat" a szívébe. Manci „züllöncök" között él, színésznő akar lenni, az egyik ujján ott egy friss rubintos kis aranygyűrű. A férfiak előlegbe ajánlanak neki nagy pénzeket. Béla és Manci csak járkálnak egyre gyakrabban az utcán, beülnek ide-oda, ahova az ilyen „negyed- vagy nyolcadvilágnyi kis nőt" vinni szokták. De aztán egyszer hazaviszi magához Mancit, „őkicsinységét". A lány részletesen megnézi Béla lakását, butuska kérdéseket tesz fel egymás után, a falra kiszögezett Puccini képmásról például megkérdezi, hogy „ez a bornyú, rokonja magának?" S aztán a lány karjai között Béla meglepődik a kis nő reszketésein. Mert a lány – bármily hihetetlen – szűz volt, egyetlen kincsét adta oda a bankfiúnak. „Nemzeti ünnepnek kellett volna lenni aznap Tóth Manci miatt!" A különleges pillanatról persze nem tudott senki, „az egész világot hidegen hagyta […] hogy Tóth Mancinak az első élete megszűnt és elkezdődött a második élete neki." S aztán két hét múlva eltűnik Manci, folytatás nincs, valami trupp magával vitte Szentpétervárra, s attól fogva feltehetően belesimult környezetébe. A testi szerelem odaajándékozásának ilyen törékeny, gyengéd pillanatát, ennek a csodának rögzítését másutt nem olvastam.

Itt álljunk meg még, hogy Szép Ernő utánozhatatlan *nyelvi lelemé-nyeit* elősoroljuk. Szép Ernő, ha két szó közül választhat, biztosan a frivolabb hangzású-hatású kell neki, a megszokott igékbe pedig beleunt. A cukorkát ő nem szopogatja, hanem „vallatja", a pipával „összecsókolózik", a haját „tereli" a fésűvel; és szereplője még véletlenül sem megy, hanem zarándokol, vándorol, iszkol stb., de legszívesebben: „múlik tova". Még új igéket is gyárt: például „jót tenni" nála „jókodni". Néha szándékosan pontatlan, és közel eső fogalmakat jóleső mozdulattal kever összze: a „váll" helyett nála a „vállalat" ; az árnyékot is úgy mondja, „a hajam is kék árnyat kapott". Nemcsak szavakat gyárt, egyéni a látásmód is, a „tárgy" megközelítése: „Fel se néztem, miféle szép nő van ezekre a cipőkre

alapítva." Ahány szó, annyi nyelvemlék: flaszter, fédervájsz, vengerka, promincli, pubi, sámpányer, ákác, hómókus (azaz a köztisztasági hólapátoló).

Van azonban még egy nagyon komoly szála a lírai regénynek, ez pedig Béla *öntudatának* kialakulása. (Szép Ernőről szólva a papír, a képernyő levetné magáról az 'identitás' szót.) Ül az elbeszélő a Korona kávéház ablaküvege mögött, kibámul, elcsodálkozik a nőkön, kívánja mindet egyszerre, aztán elbágyad a keserűségben, hogy az asszonyok erről tudomást sem vesznek, s megkérdezi magától, miért van kitiltva a Váci utcai forgatagból. S ekkor rátámad a szégyen, hogy azért, mert zsidó. Kimondja a szót, egészen közel az ablaküveghez hajolva, s rögtön tovább fut a gondolat, hogy tehet-e róla a például a „mellbeteg", hogy beteg. „… kezdtem egyáltalán nem érteni, mi ez: zsidó. Én zsidó vagyok? Hogy hogy zsidó vagyok? Mi az? Sárga vagyok én vagy zöld vagy kék vagy milyen? Éppen olyan testszín vagyok, mint a magyarok. Kinek az ideája volt, hogy én itt zsidó legyek? Nekem bizonyisten eszem ágában se volt, hogy zsidó leszek majd, ha megszületek. Itt várt a világon ez a buta meglepetés, mikor itt kiszálltam. Nekem itt zsidónak kell lenni. Miért? Én magamban, mikor nem gondolok erre, abszolúte nem vagyok zsidó, egy fiú vagyok, a szerelem a hazám és az istenem a halál! […] És nekem úgy kell nézni, hogy igenis, rendben van, jól van, zsidó vagyok. […] Nem vagyok ebbe beleegyezve, se belenyugodva, csak ráhagyom, hogy zsidó vagyok, csak hagyom magam, mit csináljak. […] Tessék talán felosztani ezt, mint a katonaságot vagy mint egy közmunkát, mindenki szolgáljon mondjuk egy évet, mint zsidó, ha már okvetlenül kell a világon, hogy az ember zsidó is legyen, azonkívül, hogy ember." A rácsodálkozó, s ugyanakkor neheztelő és egyben tiltakozó lelkiállapot pontos visszaadása. A fő helyet a regényben a nők utáni sóvárgás adja, de egyszer csak kikiabál belőle a tudat mélyére szorított, de onnan hirtelen feltörni képes érzés. Durván a regény negyedénél járunk, s ez a szólam nem fog visszatérni, egyszer jön elő, súlyosan, hosszan, tízoldalas, jól meggondolt, tudatosan elhelyezett betétként. (A Pantheon Kiadó kisalakú, 253 oldalas, 1932-es kiadása alapján jelzem a belső monológ terjedelmét.) S még a békeévekben vagyunk, a világháborúra utalás nincs. Ez a zsidóság asszimilációjának még problémátlannak mondott ideje. Azaz tömeges, külső és politikailag felbujtott atrocitás még nem éri a zsidóságot. Annak ellenére, hogy Szép Ernő felidézi, amikor bennmaradt az osztályteremben, hogy súgjon a katolikus hittanórán hetedikes gimnazista társainak. Az érkező főtisztelendő megkérdezi, hogy „másvallású" lévén, miért maradt ott. Szégyellte magát, ahogy a fiókból kiveszi a könyveit, a katedra előtt meghajolva kiment a

teremből. „A fiúk mind őrült komolyan néztek utánam, láttam, amikor behúztam az ajtót" – mondja Béla. Azaz csak a főtisztelendő rója föl neki máshova tartozását, társai nem. A rásütött bélyeg így is fájdalmas. A szöveg mintegy megelőlegezi a 30-as évektől hivatalossá lett, törvénnyel alátámasztott zsidóüldözés egyik leginkább visszataszító sajátját, azt, hogy valakiről születése előtt eldöntik, nem kívánatos személy.

S akkor a másik, talán méginkább páratlan Szép Ernő könyvről, az *Emberszag*ról. Ez a könyv már 1945-ben, hetekkel a háború lezárulása után megjelent. A Keresztes Könyvkiadó adta ki, ez volt első könyvük a háború után. A harcok zárultak le, a lelkekben még nem volt vége a történteknek. Szép Ernő testvérei közül Mártont a folyópartról lőtték a Dunába, József munkaszolgálatosként veszett el, Vilma csak egyszerűen eltűnt. Szép Ernőnek csak a lába fagyott el, valahol Erdőkertes és Veresegyháza között, ahová árkot ásni vittek ötvenhárom öreg zsidót egy csillagos házból, hogy a szovjet tankokat majd ezek a keskeny, semmire sem jó „mélyedések", a fagyos földbe emberfeletti munkával ásott sáncok megállítsák. Hát nem állították meg, csak jónéhány öregember belehalt a fizikai terhelésbe.

A Keresztes Kiadó történetéről keveset tudunk, a VII. kerületi Erzsébet körút 13-ban működött, a mai internetes antikváriumok korában könyveit könnyebb feltérképezni. Meglehetősen sok könyvvel jelentkeztek még 1943-ban is, például az utóbb híres francia szatirikus, Pierre Daninos *Dünkirchen árnyékában* című regényét adták ki, aztán Mihelics Vid fordításában és szerkesztésében a háborús Beveridge-terv, a háború utánra tervező angol szociálpolitika alapelveinek ismertetését, Szabó Dezsőt, aztán Hunyady Sándortól az *Egy sötét királyi család* című egzotikus regényét, Gedényi Mihálytól (előbb a berlini olimpián résztvevő magyar csapat vezetője, utóbb Krúdy bibliográfusa) a *Pesti éne*ket, továbbá Oravecz Paula első regényét is. 1945-ben az *Anyegin*t, Mészöly Gedeon fordításában, és Parragi György, a *Magyar Nemzet* újságírójának mauthauseni fogságáról szóló visszatekintését. Ugyanekkor megjelentettek Kun Andor összeállításában és Parragi György bevezetőjével egy *Berlinből jelentik…* című sajtóantológiáját. A bevezetőből idézem: „Kun Andor könyve valóságos herbáriuma azoknak a mérges növényeknek, amelyeket a berlini propagandahivatal központi elosztó helyéről kapott magvak és utasítások szerint termeltek annak az álmagyar sajtónak hasábjain, amelyet Göbbelsék árendába vettek ki." A kiadó irányultsága egyre határozottabban látszik, az üldözöttek oldalán álltak, a hiszékenység, a műveletlenség leleplezői voltak, a hamis, fertőzött légkörre figyelmeztettek még az események múltán is. Mindenesetre nem volna érdektelen felderíteni azt sem, hogyan tudtak ilyen gazdag kínálatot nyújtani 1943-an, az egyre

szigorodó rendeletek árnyékában. Sok könyvük feledésbe ment, de Szép Ernő *Emberszag* című naplószerű történésfolyama nem.

Afféle különös, szigorúan tárgyszerű és kommentált, értelmezett *útinapló* ez, ami végigvezet a Margitszigettől (évtizedeken át lakott itt Szép Ernő) a Pozsonyi úton és a káposztásmegyeri lóversenypályán át egészen Veresegyházig és Erdőkertesig. (Bele lehet borzongani, hogy a ma divatos agglomerációs településeken is milyen borzalmak történtek, amikről az ottlakók minden bizonnyal nem is tudnak.) A cím – *Emberszag* – megfejtése is érdekes, tudtommal még nem foglalkoztak ezzel az irodalomtörténészek. Több jelentésrétege is van. Első és közvetlen jelentése, hogy a tömegben eltűnik az egyén szükséges és elvárt személyi szférája, illetlen közelségbe, összezártságba kerülnek az egymást nem ismerő emberek, és a nemcsak szabadságuktól, de higiénéjüktől megfosztott embereknek még testszaga is megérzik. Ennél szimbolikusabb az az értelmezés, ha az emberismerettel hozzuk kapcsolatba. Ahogyan apró jelekből, gesztusokból bontakozik ki az emberi egyéniség. Tulajdonképpen csak rövid ideig vannak együtt, s ismerjük a – kutyák viselkedésére vonatkozó – „megszagolják egymást" kifejezést. Az emberi lét alatti állapotra utaló kifejezés.

Szép Ernő egykorúan rögzíti a történéseket, semmiféle utólagos „átlényegítő" tendencia nem jellemzi. A műben csak annak legvége (!) felé jelennek meg a németek (tulajdonképpen csak az autóikat viszik javítani a munkaszolgálatos sáncások melletti telepre), s akkor is kettős arcot mutatnak. Van, aki kiabál a zsidókkal, durván, erőszakosan, trágár megszólítással. De van, aki vörösbort, dzsemet és cigarettát ad nekik. A történetben a nem közvetlenül a németeket, hanem azok magyar kiszolgálóit illeti elsődlegesen a felelősség. Ami történik, ahhoz csak közvetve van közük a németeknek, az a háborúban a németekhez csatlakozó magyar vezetőréteg idézi elő. Itt minden aktuális háborús eseménytől függetlenül is nagyon komoly társadalmi deficit van, ezt mutatja meg Szép Ernő könyve. A németek „kihagyása" a történetből igen lényeges komponense a mondandónak. (Ugyanezzel az eljárással élt Déry Tibor az *Alvilági játékok* című novelláskötetében, ami ugyancsak 1945-ben jelent meg. Az egyik pincerekeszben a szovjet kiskatona megerőszakolja a fiatal pincelakót, a másik, két pincerekesszel odébb egy szülés levezetésében segédkezik.)

A *magyar* felelősség firtatása lényegi elem. Nem véletlen, hogy még az irodalmi köztudat is elfelejtkezett azokról a művekről, s főleg azok összeolvasásáról, amelyek közvetlenül a háború után születtek. Egyfelől igaz, nagyon is igaz, hogy a zsidóság traumája évtizedekre a tudat pereme alá szorult. Nagyon sok pszichológus, pszichiáter foglalkozott ennek okával. Másfelől az is tény, hogy művek sokasága született a háború alatt

és annak befejezése pillanatában. Születtek közvetlen gyorsaságban művek, igaz, nem mindegyik szól a zsidóságot megalázóan megkülönböztető, különösen sújtó tragédiáról. Ilyenek Kassák Lajostól a *Kis könyv haldoklásunk emlékére* (1944), Nagy Lajos *Pincenaplój*a (1945), Déry Tibortól az imént említett *Alvilági játékok* (1945), Zsolt Béla mostanában újra kiadott *Kilenc koffer*e (1946), Márai Sándor kéziratban maradt, csak 2000-ben kiadott regénye, a *Szabadulás* (1945), Lakatos István: *A Pokol tornácán* című (Baumgarten díjat érő) modern eposza (1947), Sőtér István novellái és kisregénye, a *Hídszakadás*. Emblematikus Pilinszky János verse, az eredetileg a *Csak azt feledném* címmel megjelenő letaglózó kétségbeesés, amit ma a *Francia fogoly*ként ismerünk. Jócskán vannak naplóink Fenyő Miksától, Kornfeld Móricától, Parragi Györgytől, Heltai Jenőtől. Önálló műcsoport ez, vizsgálatra érdemes. A koalíciós korszak erőszakos vége, a kommunista hatalomátvétel tette ad acta a felelősségről való beszélést. Azt akarták, hogy a jövőbe tekintsenek az emberek. Aztán ez a jövő hosszú évekre nagyon nagyon sötét lett.

Bibó volt talán az egyetlen, aki képes volt a zsidóság tragédiájának *egyediségét* a középpontba állítani. 1948 végén még megjelenhetett a *Zsidókérdésről Magyarországon 1944 után* című tanulmánya. Ebben írja: „… le kell szögeznünk, hogy sem hadifogság, sem internálás, sem rendőri hatalmaskodás – melyek különben egymástól is igen különböző dolgok – nem mérhetők össze, még ha emberi életek estek is áldozatául, azzal, ami a zsidókkal történt. Nem mondom ezt azoknak az anyáknak, feleségeknek, gyermekeknek és hozzátartozóknak, akiknek belepusztult vagy belerokkant valakijük mindezekbe, mert nincs jogom rangsort csinálni az ő gyászuk és veszteségük s a zsidó anyáké, feleségeké, gyermekeké között; bár tudjuk, hogy a gyász és veszteség ténye mellett annak körülményei sem egészen lényegtelenek, s ezek nem vitásan a zsidók esetében voltak borzalmasabbak. […] Közöttünk járnak és élnek emberek, akik látták vagy tudták az édesanyjukat vagy feleségüket kopaszon és meztelenül mustrálgattatni, bántalmazni és halálba küldeni, közöttünk járnak szülők, akik látták vagy tudták gyermekeiket máglyára dobatni s újszülötteiket a vagon falához veretni, vagy akik a megőrülés határán emésztik magukat azzal az önkínzó és végsőleg alaptalan váddal, hogy miért engedték vagy küldték szeretteiket valamilyen, végül halálba vezető útra."

Erősen foglalkoztatja Szép Ernőt a kérdés, hogyan jutottak ide az őket hajszoló, kergető, rájuk vadászó emberek, s végül többször is arra a következtetésre jut, hogy ez egyfajta bosszú, a pofozó szakaszvezető „szegénységét, alrendű voltát" adja vissza a szép, elegáns úron. „Azt büntette a szakaszvezető, az úri voltát, meg a jó módját; azt, hogy főispánnak mer

a zsidó látszani.” A látszat! Milyen fontos. Egy másik helyen „L. dr. úr gyönyörű szép ember; vadászöltöny, sportharisnya, félcipő. Előkelő a tartása. A képen nyoma sincs a születési hibának. (Különben itt tíz közül ha kettőn látszik meg a zsidó.)” A pénzt, a zseblámpát, az öngyújtót, a gyűrűt és a nemesfémből készült tárgyakat, még a karikagyűrűket is, amihez érzelmileg legtovább ragaszkodtak a férfiak is – mi sem természetesebb – elszedik. Kifosztják az embereket – a magyar és a nyilas katonák. Akinél valami maradékot, tartalékot találnak – azt lelövik. Az úriember lényegéhez tartozik az udvariasság, rezerváltság. A vissza nem beszélés. Szép Ernő ismert finomsága, eleganciája innen jön, noha soha nem tekintette magát „úr”-nak. Miközben a leírás tűpontos, a szereplők egy része anonim, némelyeket kezdőbetűvel jelez, némelyeket, keveseket, nevesít. „Akiknek teljes nevét adom, azoktól az uraktól erre engedelmet nyertem. A többivel nem érintkezhettem, nem tudhatom, kit feszélyezne, kit nem az ő zsidó beosztása; nem szabad se néki magának, se utódjának a legkisebb kényelmetlenséget se szereznem, isten őrizzen” – jegyzi meg a legutolsó, zárójelbe tett, az olvasónak szóló külön eligazító sorokban.

Szép Ernő még ezekben a pillanatokban sem tudott nem elegáns lenni. Mert ez a lélekből fakad, nem ruha, nem társadalmi státusz teszi.